

תולדות המחקר החקלאי בארץ

ציוני דרך ליקט ד"ר מנשה הורוביץ

כדי לכוון ולהדריך את ההתיישבות היהודית בארץ-ישראל, החליטה הנהלת התנועה הציונית לייסד מערכת מחקר בארץ ישראל. ב-1921 הוקם בחוות בן שמן "מכון לחקלאות ולמדע הטבע - תחנת הניסיון החקלאית" לאחר כשנה משרדי התחנה והמעבדות עברו למשכנם בתל-אביב, בסמוך לגמנסיה הרצלייה. ניסויי השדה נערכו בבן שמן, גבת, דגניה, מרחבייה ועוד. ב-1932 עברה התחנה ל"הר החול" ברחובות ולאחר קום המדינה, עברה התחנה מהסוכנות לחסות מדינת ישראל. בראשית שנות ה-50 החל המעבר לבית דגן, מקום משכנה כיום.

יצחק אלעזרי וילקנסקי שהגה את הרעיון להקים מוסד מחקר חקלאי שיתבסס על "חקירות חכמים בכלים מיוחדים" (מתוך ספרו 'בדרך', 1918) קיבל את תמיכתם של ארתור רופין ופרופ' אוטו וארבורג, הנשיא השלישי של התנועה הציונית. בשנות ייסוד התחנה פרופ' אוטו וארבורג היה המנהל של המכון לחקלאות ולמדע הטבע ויצחק אלעזרי וילקנסקי ניהל את תחום תחנת הניסיון החקלאי וב-1928 תחום מדע הטבע עבר לאוניברסיטה העברית בירושלים. מייסד התחנה (וגם ראש היחידה של כלכלת המשק), יצחק אלעזרי וילקנסקי (לימים וולקני) (הציג תכנית פעולה בשלושה מישורים: מחקר, הדרכה והוראה. עם הקמת התחנה החלו לעסוק במחקר ובהדרכה, משולבים באותו המוסד. בהוראת החקלאות התחילו ב-1942 (עם הקמת המכון ללימודי חקלאות שהיה לאחר עשר שנים לפקולטה לחקלאות).

יש לציין, שבמסגרת הממשל המנדטורי הבריטי (1919-1948) הייתה קיימת מחלקה חקלאית אשר הפעילה חוות ניסיונות באתרים שונים בארץ-ישראל.

המדיניות המוצהרת של המנדט הייתה לספק את הצרכים של האוכלוסיות הערבית והיהודית, אך לא לתמוך בהתיישבות חקלאית יהודית. פעילות תחנת הניסיונות ברחובות, אשר הוקמה במיוחד למטרה זו, סבלה במשך כל שנות קיומה מחוסר תקציבים, ותוצאות מחקריה הושגו, במידה רבה, הודות "ללהט הציוני" של עובדיה.

בתקופת מלחמת העולם השנייה (1939-1945) היה משבר עמוק בפרדסנות שתוצרתה מיועדת לייצוא, אבל בגידולים לשיווק מקומי (שדה וגן, מטעים, בעלי חיים וכו') הייתה רווחה לחקלאים היהודים ופעילות רבה במחקר. הודות לידיע ולנסיון שנרכשו יכלו לעמוד במשימות הקשות לאחר מלחמת העצמאות: הפעלת שדות ומטעים שנעזבו ע"י החקלאים הערבים (קרוב ל-2 מיליון דונם) ואספקת המזון הנדרש לאכלוסיה היהודית שגדלה פתאומית עם גלי העלייה שהגיעו (מעל למיליון תוך שנים אחדות).

מבחינה אירגונית, המערכת המנדטורית קרסה עם עזיבת הפקידות הבריטית הגבוהה וחלק מהפקידים הערבים. משרד החקלאות החל לפעול מיד עם הקמת המדינה ב-1948, אבל היה קשה לאסוף תחת גג אחד יחידות ומוסדות שהוקמו ופעלו שנים רבות במקביל למערכת המנדטורית.

בתחילת שנות ה-50 אחת המשימות החשובות של הנהלת התחנה לחקר החקלאות הייתה לעצב את מסגרת פעילות המחקר החקלאי. ב-1951 חתמו המדינה והסוכנות היהודיות על הסכם לפיו תחולק הבעלות על הרכוש והצוות של התחנה ברחובות בין אוניברסיטה העברית (הפקולטה לחקלאות) והמוסד הממשלתי שיעסוק במחקר.

עובדי התחנה ברחובות שהיו עד כה עובדי הסוכנות והצטרפו למוסד הממשלתי נהיו מ-1951 לעובדי מדינה.

המנהלים הראשונים של התחנה לחקר החקלאות, ד"ר יעקב פלג, ואחרי 1958 פרופ' יצחק ארנון, עסקו הרבה באירגון התחנה.

הפרדה פיזית מרחובות התאפשרה עם קבלת שטחים באזור בית דגן. ההעברה המעשית לבית דגן החלה בסביבות 1955 ונמשכה שנים רבות - עד היום ממוקמת יחידה אחת של מינהל המחקר ברחובות.

פתרון ממלכתי להתלבטיות ולויכוחים הארגוניים נמצא רק בתחילת שנות ה-70 עם הפעלת דו"ח ועדת קצ'לסקי. הוועדה, בראשות פרופ' אפרים קצ'לסקי, מונתה ב-1966 ע"י ראש הממשלה דאז, לוי אשכול, כדי לארגן את המערכות הממשלתיות למחקר ופיתוח. המחקר החקלאי זכה להתייחסות מיוחדת בדו"ח בגלל היקפו. בין המלצות הועדה: הקמת מינהל למחקר חקלאי ליד משרד החקלאות, הגדרה ברורה של תפקידי מכון המחקר ושל הקשר בינו לבין המשרד, מינוי מדען ראשי למשרד, קביעת דרכי קבלה של עובדי מחקר ושל דירוגם בדירוג

חוקרים, עידוד לפעילות אקדמית ברמה גבוהה, הכרה בצורך בתקופות שבתון והפעלת קרן השתלמות. מימוש המלצות הועדה אמנם התארך אבל העקרונות מהוות מסגרת פעילות המוסד עד היום.

שינויים בשם המוסד במרוצת השנים משקפים את התמורות במבנה התחנה ובמצב בארץ

1921 - 1922

הקמת התחנה בחוות בן שמן

1922 - 1927

ההנהלה הציונית בארץ-ישראל
המכון לחקלאות ולמדעי-הטבע - תחנת הנסיון החקלאית, תל-אביב

1928 - 1935

ההנהלה הציונית בארץ-ישראל, ואח"כ הסוכנות היהודית לארץ-ישראל
תחנת הנסיון החקלאית תל-אביב, ואחרי 1931, רחובות, ארץ-ישראל

1936 - 1949

הסוכנות היהודית לארץ-ישראל
התחנה לחקר החקלאות, רחובות, ארץ-ישראל

בשנת 1951 נחתם הסכם הפרדה בין התחנה לחקר החקלאות ברחובות ובין הפקולטה לחקלאות ברחובות.

1952 - 1959

משרד החקלאות
התחנה לחקר החקלאות, רחובות

1960 - 1965

משרד החקלאות - האוניברסיטה העברית
המכון הלאומי והאוניברסיטאי לחקלאות
התחנה לחקר החקלאות, או מכון וולקני לחקר החקלאות

1965 - 1972

משרד החקלאות
מכון וולקני לחקר החקלאות

אחרי 1972

משרד החקלאות ופיתוח הכפר
מינהל המחקר החקלאי - מכון וולקני (בית-דגן), מכון מחקר צפון (נוה-יער), מכון מחקר דרום (גילת)

רשימת ראשי התחנה לחקר החקלאות ובהמשך - מינהל המחקר החקלאי

פרופ' יצחק אלעזרי- וולקני (וילקנסקי) (1922 - 1951)

פרופ' שלמה רביקוביץ (1951 - 1954)

ד"ר יעקב פלג (פרלברגר) (1954 - 1958)

פרופ' יצחק ארנון (1958 - 1968)

פרופ' יואש ועדיה (1968 - 1979)

פרופ' רם מואב (1979 - 1980)

פרופ' גד לובנשטיין (1981 - 1986)

פרופ' יוסף שלהבת (1986 - 1988)

מאיר בן מאיר (1988-1991)
 פרופ' עזרא סדן (1992-1995)
 פרופ' נחום סנפיר (1995-1999)
 ד"ר אלי פוטיבסקי (1999-2007)
 פרופ' יצחק שפיגל (2007-2010)
 פרופ' יורם קפולניק (2011-)

ארגון יחידות המחקר

בשנים הראשונות של קיום התחנה לחקר החקלאות ברחובות פעלו בה קבוצות המחקר הבאות (המצב ב-1935):

- מטעים כלליים - רחובות
- מטעים - גבת
- מטע - קרית ענבים
- חימיה והזנת בהמות
- כלכלה ומשק
- אנטומולוגיה
- פתולוגיה
- פלחה
- גידול זרעים
- פיזיולוגיה וגנטיקה של מטעים

כ"כ היו קשורים לתחנה מדריכים בנושאים: עופות, ירקות, גידול בהמות, מטעים.

עם ההתבססות וההרחבה של התחנה צורפו החוקרים ל-3 סוגים של יחידות - מחלקות, מעבדות ויחידות "מקצוע".
 להלן מבנה התחנה ברחובות ב-1947:

- מקצוע - השבחת צמחי מטע וגן
- המעבדה ליעור
- מקצוע - משק מקנה
- המעבדה לבדיקת מזונות
- המעבדה לחקר החלב
- המעבדה לשימורי פירות וירקות
- המחלקה לכלכלת המשק ותיכון
- המחלקה לאנטומולוגיה
- המחלקה לפתולוגיה
- המחלקה לפלחה וגידול זרעים
- המחלקה לחימיה של הקרקע
- מקצוע - סיקורי קרקעות למטרות פיתוח
- המחלקה להדרים
- המחלקה למטעים כלליים

כ"כ היו קשורות לתחנה יחידות להדרכה ולפרסומים בנושאים: עופות, בקר, עזים וצאן, ירקות, פלחה ומספוא, מכונות, מטעים.

אחת הפעולות הראשונות של הנהלת התחנה לחקר החקלאות הממשלתית בבית דגן היה לצרף את רוב יחידות המחקר במכוני-על מקצועיים.
 להלן מבנה התחנה ב-1958:

- המכון למטעים
- המכון לבעלי חיים
- המכון לטכנולוגיה של מזון
- המכון להגנת הצומח
- המכון לגידולי שדה וגן
- המכון לקרקע

- ב-1960 הצטרף המכון הישראלי לציוד חקלאי

כ"כ פעלו אז המכון לבוטניקה שימושית [ובו המחלקות לאקולוגיה של צמחים, לעצים, לצמחי נוי ולחקר הטל] והמחלקה לכימיה אנאליטית, אך כעבור שנים אחדות הם הפסיקו את פעילותם כיחידות נפרדות.

ב-1973 כלל מינהל המחקר החקלאי את היחידות הבאות:

- המכון לחקר בעלי-חיים (רחובות)
- המכון לטכנולוגיה ואיחסון של תוצרת חקלאית (רחובות, בית דגן, יפן)
- המכון להנדסה חקלאית (בית דגן)
- המחלקה לחקר היער, יחידה עצמאית, שכנה באילנות
- המכון להגנת הצומח (בית דגן)
- המכון לגידולי שדה וגן (בית דגן)
- המכון לקרקע ומים (בית דגן)
- המכון למטעים (בית דגן)

כ"כ פעל בבית דגן במשך תקופה קצרה המרכז למחקר בגידולים מוגנים.

תחנות וחוות קשורות למינהל:

- חוות נסיונות לכיש
- חוות הבשור
- חוות מגדה בנגב
- חוות מתתיהו בגליל עליון
- תחנת נסיונות איזורית נוה-יער
- תחנת נסיונות איזורית גילת
- תחנת נסיונות מרכז בית דגן
- התחנה למדגה ולחקלאות מים בדור

בשלושים השנים הבאות היו רק שינויים אירגוניים מועטים, כפי שמראה רשימת המכונים ב-2003:

- המכון לחקר בעלי החיים
- המכון לטכנולוגיה ולאחסון
- המכון להנדסה חקלאית
- המכון להגנת הצומח
- המכון לגידולי שדה וגן
- המכון למדעי הקרקע, המים והסביבה
- המכון למטעים ולצמחי נוי

פרט למכון לבעלי חיים הפועל עדיין ברחובות, כל יתר היחידות נמצאות באתר בית דגן, עם שלוחות בתחנות בנוה-יער ובגילת ובחוות אזוריות.

יש לציין שבגלל שינוי דגש בחקלאות ובטכנולוגיה ואילוצים תקציביים, מקיימת כעת הנהלת המינהל דיונים ברה-אירגון יסודי של מבנה המוסד.